

WETENSCHAP ZONDER RELIGIE

Jean Paul Van Bendegem, *Tot in der eindigheid. Over wetenschap, New Age en religie.*
Antwerpen, Hadewijch, 1997, 285 blz., 990 Bfr., ISBN 90 5240 425 9.

Jean Paul Van Bendegem is wiskundige, logicus en wetenschapsfilosoof, maar tegelijk iemand die zich voor uiteenlopende aspecten van het culturele leven interesseert. In dit perspectief kunnen we begrijpen dat hij een boek publiceert waarin het denken over God en religie een grote rol speelt. Het boek heeft de titel 'Tot in der eindigheid' meegekregen, omdat het de neerslag is van een intellectueel avontuur waarin hij voor zichzelf het wetenschaps- en wiskundebedrijf in de wereldvisie van de eindigheid wil situeren. Al heeft hij ontegensprekelijk een zekere nostalgie voor het oneindige, toch wil hij een oneindigheidsdenken vermijden, omdat dit eigenlijk voor de mens niet is weggelegd. Vanuit dit *a priori*, dat uiteindelijk een atheïstisch *apriori* blijkt te zijn, ontvouwt hij een heel klassiek *disputatio* waarin hij ingaat tegen die wetenschappers – biologen, natuurkundigen, scheikundigen – die menen binnen hun wetenschappelijke discipline over het bestaan van God te kunnen spreken. Hierbij is zijn uitgangspunt "het huidige beeld van de wetenschap zoals het zich vanuit het logisch empirisme heeft ontwikkeld" (p. 14). Het gaat er hem immers om "bestaande argumentaties aan een kritisch onderzoek te onderwerpen." (p. 25). Sommige wetenschappers schijnen tegelijk theologische uitspraken te willen doen, maar voor Van Bendegem is het al vlug (en voorspelbaar) duidelijk dat wetenschappelijk over God 'als metafysische, niet tot deze wereld behorende entiteit' niets te vertellen valt. Wetenschappers die beweren dit wel te kunnen, bezondigen zich aan wat Gilbert Ryle 'category mistakes' heeft genoemd. Hiermee zou de kous af zijn, maar voor zo'n besluit, dat in ruime filosofisch en theologisch geschoolde kringen van intellectuelen al een tijdje gemeengoed is, is de acteur niet te vinden. In de geest van het wetenschappelijk positief onderzoek geeft hij een uitvoerig overzicht van allerlei visies en argumenten, waarvan hij vertelt hoe aanmatigend, incorrect of ongeldig ze zijn. Tegelijk blijft hij didactisch en helder, zonder echter alle zin voor ironie te schuwen. Opvallend is zijn grote eruditie en kennis van de meest uiteenlopende literatuur terzake. Die literatuur is wel niet van eenzijdigheid gespeend: de auteur gaat meestal in Amerikaanse of toch tenminste in Engelstalige teksten graven of snuisteren, wat zijn onderzoek onvermijdelijk kleurt en oriënteert.

Na de inleidende probleemstelling bestaat het boek uit vijf hoofdstukken. Ook het eerste hoofdstuk, 'Het moderne beeld van wetenschap en religie', kunnen we als een inleidend deel lezen, omdat de auteur hier opnieuw de grenzen van zijn onderzoek en de inhoud van zijn basisbegrippen nauwkeurig aangeeft. Tegelijk waarschuwt hij de lezer dat hij zich in de kritiek op religieuze uitspraken beperkt "tot die vormen van religie die door wetenschappers zelf worden geformuleerd" (p. 25). In beginsel gaat hij niet verder, al-

thans niet in de hoofdstukken 2, 3 en 4, want hij acht zich voor een kritisch uitdiepen niet bevoegd: "Ik ben geen theoloog, geen exegeet, geen godsdienstsocioloog, -historicus of -psycholoog. Ik ben incompetent op al deze gebieden" (p. 24). Van Bendegem, zo verdedigt hij zich, hoeft geen deskundige theoloog te zijn om de schaamteloos logisch zwakke argumenten van wetenschappers inzake religieuze uitspraken te onderzoeken en te weerleggen. Meer dan weerleggen doet hij niet en hij is ook zo voorzichtig geen bevestigingen te suggereren waar weerleggingen niet mogelijk zijn. Over andere religieuze of godsdienstige uitspraken laat de auteur zich niet uit, want de auteur is alleen geïnteresseerd in de argumentatie die meent te kunnen bevestigen dat er goddelijke entiteiten buiten deze wereld bestaan. Over andere types van religiositeit, kosmische mystiek bijvoorbeeld, heeft hij het niet. Bijgevolg beweert hij niet dat alle religieuze overtuigingen te vatten zijn binnen een theorie waarin men Gods bestaan objectief buiten de aardse sfeer bepaalt. "Ik zeg alleen dat voor ons betoog het onvermijdelijk is dat we ons beperken tot dit type theorieën. Wie dat verwerpt – het volstaat om de ondoorgrondelijkheid van Gods wegen in te roepen – kan dit boek opzij leggen. Het is dan niet meer duidelijk welk direct conflict er kan bestaan tussen wetenschap en religie. Want in dat geval is er niets om over te spreken" (p. 49). Heel wat religieus-gelovigen zullen zich inderdaad niet in de objectivistische theologie erkennen en zullen Van Bendegem in zijn uitvoerige en nauwgezette – en soms bijzonder spitsvondige – weerleggingen probleemloos volgen, althans als ze de techniciteit van sommige argumentaties onder de knie hebben. De 'godsbewijzen' houden inderdaad logisch en empirisch niet stand, daarover handelt hoofdstuk twee. Wie van logica en wiskunde houdt, zal met veel genoegen dit hoofdstuk lezen. Hierbij toch een bedenking. Wiskunde kan neutraal lijken, maar is vaak praktisch niet zo neutraal in de confrontatie met 'goddelijke zaken'. De strijdvaardige gelovige, voor wie wiskunde in de eigen waardeschaal hoog staat aangeschreven, kan van die wiskunde met haar oneindigheidsidee gemakkelijk een polemisch instrument maken. De even strijdvaardige humanist-ongelovige met een zelfde haast absolute waardering voor de mathesis kan van zijn geliefde discipline eveneens een wapen maken, als hij maar de strijd tegen de oneindigheid aanbindt en stelt dat de wiskunde het evengoed met de notie van de eindigheid in plaats van oneindigheid kan stellen. Lezen we nu dit tweede hoofdstuk in het licht van het slot-hoofdstuk, waarin de auteur zijn persoonlijke visie ontvouwt, dan ontsnappen we toch niet aan de vaststelling van een apologetisch-humanistisch gebruik van de zo vaak neutraal gedachte wiskunde.

Het derde hoofdstuk 'Plausibele argumenten' handelt over de oorsprong van de wereld en over de schepping. Ook hier nodigt de auteur tot voorzichtige uitspraken uit en weerlegt hij de al te boude beweringen. Steeds opnieuw houdt hij zich hardnekkig aan zijn uitgangspunt en basisstelling dat wetenschap niet het bestaan, noch de werkzaamheid van een externe, objectieve metafysische entiteit 'God' kan bevestigen. *En passant* laat hij zich ontvallen dat een in dit universum aanwezige God, die "dus deel uitmaakt van zijn eigen schepping (...) niet in overeenstemming (is) met het gangbare christelijke gods-

beeld" (p. 152). Daarover kan getwist worden, aangezien de verschillende christelijke strekkingen uit de voorbije tweeduizend jaar nogal verschillende godsbeelden hebben gekend en aangezien heel wat gelovigen in de hun omringende natuur en schepping God herkennen en hebben herkend. We moeten maar eens aan de poëzie van Guido Gezelle denken. Maar hier begeven we ons weer buiten het domein van de wetenschappelijke uitspraken en van de verifieerbare oordelen. Eigenlijk is Van Bendegem wat onvoorzichtig wanneer hij te vlug iets als christelijk of niet-christelijk bestempelt. In het zelfde hoofdstuk wordt de auteur ook minder rigoureuus wanneer hij het thema van 'het ondoordringelijke van de mens' aanraakt, maar het niet uitwerkt, of wanneer hij de volgende drie vragen, "(i) waarom hebben we religie nodig? (ii) hoe is religie tot stand kunnen komen? (iii) hoe komt het dat religie nog steeds functioneert?" vragen noemt, gesteld in "termen van religie en biologie" (p. 171). Zijn ze niet eerder meta-religieus en a-biologisch? Krasser wordt het wanneer Van Bendegem op de vragen een antwoord wil formuleren: "... men verwacht dat ongeveer elke cultuur 'iets' zal ontwikkelen. Dat klopt ook. Geen cultuur die het zonder één of andere vorm van religie stelt. Dat universele karakter is nog geen bewijs dat er iets reëls aan beantwoordt, veeleer een bewijs dat het in de biologische *make-up* van de mens zit" (p. 172, cursivering JPBV).

Het vierde hoofdstuk, 'Gods Tussenkomsten?' gaat in op de mogelijkheid van mirakels, een thema dat ook in de verschillende gelovige middens van christenen vaak onderwerp van discussie is geweest en dat zo vaak op een interpretatieconflict is uitgemond. Maar voor Van Bendegem liggen de kaarten vlug duidelijk. Niet alleen is er de positief-wetenschappelijke onverenigbaarheid tussen het aanvaarden van de natuurwetenschappelijke orde en de uitzonderingen, veroorzaakt door 'de externe instantie, God', maar ook is er zijn ideologisch argument: "In extremis doordacht kan een mirakel zich zelfs keren tegen de gelovige. Waarom zou een god aan de ene kant kiezen om zich kenbaar te maken via mirakels en aan de andere kant iets doen wat maar vaag op een mirakel lijkt? Zo'n god kan alvast niet de christelijke God zijn. Zo bekeken, pleiten mirakels eerder tegen dan voor het bestaan van God" (p. 198). Hoe weet de auteur dat zo goed? Godsdienstfenomenologen zullen vertellen dat leden van een religieuze geloofsgemeenschap niet zelden een andere perceptie van de natuurlijke orde kennen en dus 'tekenen van Gods aanwezigheid' zien. Zo'n religieuze opvatting wenst Van Bendegem echter niet ernstig te nemen. "Ik begrijp wel de keerzijde van deze medaille: een universum dat, éénmaal door het goddelijke in gang gezet, zijn eigen weg verder volgt, is een universum dat als een op zich (be)staande entiteit kan worden beschouwd. Exit het goddelijke" (p. 198). Moet het goddelijke per se de deur uit? Of geldt die uitsluiting opnieuw alleen door het positief-wetenschappelijk *a priori* van de auteur? De polemische toon in dit hoofdstuk is soms onderhuids voelbaar en de aanhangers van de 'pseudo-wetenschappen' (of parawetenschappen) krijgen lip op stuk.

'Nihil nove sub sole' is Van Bendegems laatste hoofdstuk. Het bevat de opvattingen waarmee de auteur zich het sterkst wenst te verbinden, maar tegelijk is het een breuk

met de overige hoofdstukken die uiteindelijk als prolegomena voor een atheïstisch scepticisme dienst doen. Hier spreekt de auteur zich wel over religieuze zaken uit – is hij op eens minder onbevoegd? – en brengt hij bouwstenen aan voor een eindigheidsdenken, een wereldbeschouwing die zich aan wetenschap en wiskunde laaft, maar die zich tegelijk bewust is van het menselijke falen. De auteur heeft het over een lofzang van de ‘prutsende, falende maar nooit opgevende mens die zijn of haar zinloosheid opvangt door de ander als zingever te zien’, zoals onder meer op de achterflap staat. Het taalgebruik is hier emotioneler en ideologisch gekleurd en dient een persoonlijke overtuiging die een defaitistische en minimaliserende ondertoon laat meeklinken. Ik illustreer met een paar citaten: “Wat hebben we tot nu toe bereikt? Via eindigheidsoverwegingen zijn we op een mensbeeld uitgekomen dat de mens als een weinig impressionant dier in dit al even weinig impressionant universum laat rondlopen” (p. 250). En even verder: “De ervaring van zinloosheid gaat hand in hand met de werkelijkheid van de prutsende mens. Dat is meteen ook een mogelijke uitweg: er zijn anderen zoals ik. Wij kunnen elkaar zin geven door elkaars zinloosheid op te vangen. Dat lijkt op een *von Münchhausen-effect* en voor een deel is het dat ook, met één verschil: von Münchhausen trok zichzelf uit het moeras, mensen trekken elkaar uit het moeras. Misschien is dat onmogelijk. Eén persoon kan niet op zijn eigen schoot zitten, maar indien een groep mensen een cirkel vormt en dan op elkaars schoot gaat zitten, dan kan dat wel. Daar reken ik op, meer is er niet. Dus dreigt steeds de mislukking. Maar er is geen keuze. Op het einde van de dag, zou je graag willen zeggen: ‘Het is gelukt, maar het komt niet alleen aan mij toe’ ofwel even frequent: ‘Het is mislukt, maar ik heb alles gegeven en gedaan wat ik kon’. Ik noem deze houding *het ideaal van de heroïsche mislukking*. Dat kan ik op grond van mijn eindigheidsdenken (...) aanbieden” (p. 253).

Heroïsch is iemand wanneer hij moedig tegen iets weerstand biedt, tegen een werkelijkheid of een denkbeeld, een bedreiging of een illusie die onaanvaardbaar en zelfs bestreden moet worden. Een atheïstische heroïek zou er in kunnen bestaan binnen een bepaalde culturele en maatschappelijke context een godsvoorstelling te bestrijden die als ideologie de mens van zijn waardigheid vervreemdt. In zo’n context fungeert dit atheïsme als kritiek. Ook Van Bendegems atheïsme heeft zo’n kritische dimensie, omdat het ingaat tegen de al te zelfgenoegzame onderwerping van de mens aan een godsdienstig of religieus Plan met oneindigheidspretenties waarvan de uitwerking wurgend zou zijn, en met een Doel dat voor de mens in deze wereld niet haalbaar mag zijn, hoewel de mens toch de opdracht heeft dit Doel te realiseren. Zoals Van Bendegem het Plan formuleert, klinkt het dogmatisch en verpletterend en bijgevolg gemakkelijk te bekritisieren. Niet langer een door wetenschappers verwoorde godsgedachte staat de auteur voor ogen, maar, bijvoorbeeld, “de alchemistische opvatting van het opklimmen van de mens naar een volledig gezuiverde toestand waarin de steen der wijzen toegankelijk wordt als de uitvoering van een Plan (...). Zo kan ook de God van het christendom als de belichaming van een Plan worden beschouwd” (p. 230). De auteur waarschuwt – overigens terecht – voor het Plan

dat *hij* schetst, waarvan hij in de geschiedenis tal van voorbeelden vindt “waarbij het bestaan van zulke Plannen en Doelen effectief heeft geleid tot moord en doodslag” (p. 231). Van Bendegem schrijft bewust zijn overwegingen in algemene termen te hebben gesteld, het Plan, het Doel, “om te vermijden dat men meteen aan het christendom denkt, dat een goddelijk Plan heeft met als Doel de redding of verlossing van de mens. In principe is het echter van toepassing op elk fundamentalisme” (p. 232). Maar eigenlijk denkt hij wél aan het christendom: “In onze cultuur is het christendom alleen maar het meest in het oog springende voorbeeld”, laat hij daar onmiddellijk op volgen. Dat is een lange tijd juist geweest en in naam van het christendom zijn wel miljoenen mensen geëlimineerd. Dit geldt echter niet voor de cultuur van de voorbije twee-drie eeuwen. Daartegenover heeft de twintigste eeuw drie uitdrukkelijk atheïstische stelsels gekend die wel met hun in deze wereld te realiseren Plan en Doel tientallen miljoenen mensen hebben geliquideerd en andere volkeren hebben overrompeld. Alledrie hadden ze een socialisme op het oog: een nationaal socialisme, een wetenschappelijk socialisme en een maoïstisch socialisme. Die stelsels mochten in deze context toch niet onbesproken blijven; ze zijn betere illustraties voor het negatieve antwoord op de vraag of we een Plan en een Doel nodig hebben dan een paternalistisch godsbeeld waarmee steeds maar minder christenen zich vertrouwd weten. Men vergeet soms dat er ook atheïsmen zijn die alle goedmoedigheid missen.

Zowel sommige theïsten als sommige atheïsten zullen – op louter filosofische gronden – Van Bendegems wetenschappelijk en wiskundig finitisme bijtreden. Bewijst hij nu deze epistemologische theorie een dienst door haar aan een atheïstisch humanisme dienstig te maken? Het is natuurlijk z’n volste recht om, buiten het strikt vakwiskundig en wetenschappelijk werk, de levensbeschouwing die hem eigen is van metaforische en retorische figuren uit de wetenschappen en uit de wiskunde te voorzien. Maar is dat niet evenzeer het goed recht van sommige theïstische biologen, chemici en natuurkundigen om hun geloofsinhouden metaforisch in wetenschappelijke termen te gieten? Wie daartegenover wetenschap van levensbeschouwing scheidt zal daarbij wellicht z’n hoofd schudden en zeggen dat de moderne wetenschap zo’n specialisme geworden is in een bepaald type van kennisverwerving dat men die wetenschap maar wetenschap moet laten zijn, zonder die te laten contamineren door andere discourtstypes. (*Grosso modo* heeft Van Bendegem die visie in de hoofdstukken 2, 3 en 4 voorbeeldig geargumenteed). Zo iemand kan dan zowel aan de gelovige als aan de atheïst zeggen: ‘Bij ons hoef je eigenlijk niets te zoeken, noch voor je theïsme, noch voor je atheïsme, wij zijn immers alleen maar wetenschappers’. Op het einde van zijn boek is Van Bendegem uit zijn kritische rol gesprongen en levert hij een tekst die eigenlijk kan doorgaan voor een eerste ruwe schets van een louter levensbeschouwelijk boek dat hopelijk ooit gezuiverd wordt van die verwarringen die hij in de eerdere hoofdstukken heeft bekritiseerd, zodat de weg waarlijk vrij komt om zich met andere vormen van religiositeit en godsdienstigheid te confronteren die zich niet in

hypothesen, stelsels en theorieën laten persen. Soms moet men – inderdaad – om zo te zeggen de ladder omvergooien na erop geklommen te zijn.

Jacques DE VISSCHER

COMPUTERTIJDPERK

Ann Van Sevenant, *Met water schrijven: de filosofie in het computertijdperk*. Antwerpen, Hadewijch, 1997, 166 blz., ISBN 90 5240 403 8

In dit boek behandelt Ann Van Sevenant de vraag hoe men in het computertijdperk met het filosofisch schrijven omgaat. Het uitgangspunt is een deconstructie van de dualismen 'het gesproken versus het geschreven discours' en 'het traditionele schrijven versus het hedendaagse multimediale schrift'. Van Sevenant wil een 'filosofie van de superpositie' uitwerken, die uitnodigt om twee schijnbaar tegengestelde begrippen tegelijk te denken, en daartoe vindt ze een aanzet bij onder anderen Plato, Heidegger, Derrida, Freud en Levinas. Wat betreft het filosofisch schrijven in het computertijdperk houdt de filosofie van de superpositie de gedachte in "dat met betrekking tot de verschillende communicatiesystemen het geschreven woord niet opgevat wordt als een bedreiging voor het gesproken woord, evenmin als de computer er een vormt ten opzichte van het handschrift, maar dat er een manier bestaat om deze (en andere) vermeende opposities tot meer complexe, hybride denkvormen om te bouwen" (p. 10), en "dat de computer nieuwe schrifturen en lecturen mogelijk maakt" (p. 11).

We lezen dat Plato het schrijven met pen en inkt beschouwde als 'met water schrijven', een vergeefse en onbetrouwbare activiteit, die inferieur is aan en zelfs bedreigend voor het gesproken betoog, dat 'van ziel tot ziel' plaatsvindt. Met Derrida maant Van Sevenant dat een discours dat rechtstreeks in de ziel plaatsvindt, zonder drager of inscriptie, een illusoire platonische constructie is. Anders dan Derrida stelt Van Sevenant dat het denken van Plato niet zo dualistisch is als men denkt, en dat het ook te werk gaat volgens de methode van de superpositie.

Heidegger meende op zijn beurt dat het machineschrift een bedreiging vormde voor het handschrift, omdat daarbij het gebaar van de hand verloren gaat. Tekstverwerking zou hij allicht nog bedreigender gevonden hebben. Toch is Heidegger niet pessimistisch ten aanzien van technische vooruitgang. Met *Gelassenheit* als sleutelwoord poneert hij een openheid tegenover de dingen. Volgens hem bestaat de enige mogelijke houding erin tegelijkertijd 'ja' en 'neen' te zeggen tot technische voorwerpen: we kunnen 'ja' zeggen tegen het onvermijdelijke gebruik ervan, en 'neen' voor zover we hen beletten dat ze ons